

ТЕММОЛАНЫ ХАМИТ ЭМ ЖАЗМА МАЛКЪАР АДАБИЯТНЫ АЙНЫУУ

Сарбашланы Мустафаны кызы Алёна, филология илмуланы доктору, Гуманитар тинтиулени Институтуну «Федерал илму араны «Россей академияны илмуларыны Къабарты-Малкъар илму ара» деген Федерал кырал бюджет илму учрежденияны Филиалыны кырачай-малкъар адабият бөлүмүнө таматасы, alenasarb@mail.ru

Илму иште малкъар жазычу Теммоланы Мухадинни жашау эм чыгъармачылык жолу тинтиледі, XX-чы ёмюрнө башында жазма адабиятны кыралыуунда кышумчулугу белгиленеди. Жазычуну «Хорлаулары жылары» деген жыйымдыгында чыгъармаланы тематика энчилиги, заманны ниет излемине кёре суратлау даражалары, миллет маданиятны айныуунда кёчюрмечилик ишини магъанасы чертиледи. Кыра сёзде жазылган «Рамазан» деген чыгъармасыны жасмасындан юзюккө сюзюледи, аны ниет-суратлау шартлары ачыкъланадыла.

Ачыкълана сёзле: Теммоланы Хамит, чыгъармачылык, малкъар адабият, тарых заман.

Малкъар жазма адабиятны ал сатырларында болган жазычуларыны санында Теммоланы Хамитни (1909 (10-?) – 1937) аты белгиледи. Аны жашауу эм чыгъармачылык кыдары озган ёмюрнө башында болган тарых болумлагъа бойсунгандыла, алагъа кёре кыралгандыла.

Басхан элде школну бошагандан сора жаш адам билим алыргъа итингенди, ол себепден 1926 жылда Нальчикде кыралган Ленин атлы окъутуу шахарчыкда (ЛУГ) педтехникумга окъургъа киргенди, анда орталык билим алганды. Ызы бла тууган элине кыйтып, малкъар тилден дерсле бергенди, Кыашхатауда интернатда да ишлегенди. Хамитни билимли, намыслы устаз болганы, аны адамлыгы сохталарыны эслеринде кыалгандыла. Улуу Ата журт урушну ветераны Чеченланы Шамилни эскериулери айтылганнга шагъатлык этедиле [Чеченов 2000].

Теммоланы Хамит 1934 жылда Железноводск шахарда газет ишчилени экиайлык курсларын бошаганды. 1934–1935 жыллада «Социалист Кыабарты-Малкъар» газетни жууаплы секретары болганды, маданият бөлүмөне башчылык этгенди. 1936–1937 жыллада Кыабарты-Малкъар китап басманы адабият кылулукчусу болуп ишлегенди.

Теммоланы Хамит 1934 жылда СССР-ны жазычуларыны Союзуна алыннганды. Улуу Совет энциклопедияны (1936) «Кыабарты-Малкъар АССР» деген бөлүмөндө малкъар жазычуларыны санында жаш поэтни аты сагынылганды.

Теммоланы Хамитни жашау жолу кысха болган эсе да, алай бардырган иши бла миллет маданиятха тийишли юлюш кыошханды. Жазычуну чыгъармачылык хазнасыны малкъар адабиятда жерини юсюнден филология илмуда белгиленеди [Урусбиева 1978; Теппеев 1981; Сарбашева 2003].

Хамит жазыу ишин 1930 жылда башлаганды. Ол алга кёчюрмечиликге эс бурганды: орусчадан малкъар тилге жаш поэт П. Германны «Ёргеден ёрге», М. Голодныйны «Партизан Железняк» деген белгили жыларыны кёчюргенди. Жаш жазычуну чыгъармачылыгыны эстетика магъанасы заманны излемине тийишли болганды. 1930 жыллада кыра танымаган, окъууга, жазууга энди

кёз ачып башлагъан малкъар окъуучуну тыш миллетли сёз усталаны чыгъармалары бла шагъырей этерге итине, А. Пушкинни «Чыганлыла» деген поэмасы бла орус халкъны маданияты бла танышдыргъанды. Кёчюрюлген чыгъарма ариу эм тынч окъулгъанды, магъанасы ангылашыныулу болгъанды.

Хамит къуру кёчюрюу иш бла чекленмегенди, назмула, очеркле да жазгъанды. Аланы саны кёп болмагъанды, болсада миллет адабиятыбызны ал атламларына себеплик этгендиле. Аны биринчи назму жыйымдыгы 1935 жылда «Хорлаулары жырлары» деген ат бла басмалангъанды. Китапха жыйырмадан артыкъ назму эм орус тилден кёчюрмелери киргендиле.

Хамит жангы заманны жарыкылыгына, тюзлюгоне ийнанганды. Аны жашау жоругъу да игиликке, тюзлюкке къуллукъ этиуу бла байламлы болгъанды. Ол себепден къууанч сезимледен толу эдиле кёлонден жазылгъан назму тизгинлери да («Жангы эл», «Насыпты жашау»). Хамитни назмулары заманны халине, ниет излемине кёре къуралгъандыла («Эркинлик ючюн кюрешмуден», «Жюрек тамырлары титиретген шургу», «Унутулмазлыкъ Ленинге» эм д.а.к.). «Поэтни чыгъармаларыны асламында халкъны тюзлюкке, жашау тирликке талпыныуу, сабанчылары, малчылары умутлары бла ниетлери, аланы ата оякъларына, туугъан жерлерине сыймекликлери суратланады», – деп жазгъанды Мокаланы Магомед [Мокаев 2000].

Теммоланы Хамит эсини асламысын саясат болумлагъа берген эсе да, миллетине сыймеклигин, аны кенг эм жарыкъ жолгъа чыгъарын, айнырын жашырмай айтханды:

*Жашча, журтум, кючлю атла,
Санга къууанып къарайма.
Сенде жашагъан инсанны
Эм насыптыгъа санайма.
(Туугъан журтум) [Теммиев 1959: 35].*

Назмучуну лирика сезими аны туугъан жери бла, табийгъаты бла чексиз байламлыды. Жашауда болгъан тюрлениуени юсюнден (колхоз къурулуш, урунуу, окъуу-билим, жарыкъландырыу иш) хапарлау халда, «къургъакъ» тизгинле бла билдире эсе, табийгъатны суратлагъанда, ёхтем ауазы шатык эшитиледи:

*Таракъ тауларынг къарайдыла ышарып,
Салкъын аяз бла алгъыш этелле.
Акъ булутларынг башында узалып,
Къучакълап, ийналкълап, ёрге ётелле...
(Нальчик) [Теммиев 1959: 19].*

*Сакъ жауун аязып, эрттенде кюн тийсе,
Чууакъ кёкден таякъларын жерге ийсе,
Ма андады хауаны таза игиси, –
Къандырады кырдыкланы токъ ийиси...
(Жангы эл) [Теммиев 1959: 12].*

*Ёшюнюнде акъ булутла тёшек этиб,
Юсюнге аладан сериун жетиб.
Салкъын сыртлада жатыб кийиклеринг,
Къайырылыб къарайла бийиклеринг...
(Кавказ таула) [Теммиев 1959: 50].*

Жазычу суратлау сёзге усталыгын уллу лирика жанрда да сынаиды: ол 1936 жылда «Октябрь» деген поэмасын жазады эм аны «Жангы кюч» деген альманахта басмалайды.

Назмуладан тышында Хамит кыламын кыра сезде да сынаганды. 1933 жылда ол «Рамазанны ал атламлары» деген очеркни жазганды. Жазыучу баш жигитини кыдарын тарых болумла бла байламлыкыда кергюзтгенди.

2000 жылда заманны «жюгюню» тюбюнде «басдырылып» турган жазыучуну «Рамазан» деген повестини жазмасыны юзюклери «Заман» газетни бетлеринде басмаланнгандыла. Кыра сез бла жазылган чыгярмада Хамитни тил байлыгы, суратлау мадарла бла хайырлана билгени шартды. (Биз этген оюмга кере, бу чыгярманы мурдорунда «Рамазанны ал атламлары» деген очерки болганды.)

1930 жыллада жазылган чыгярмалада табийгыатны сыфатын кыураган суратлау тереледен бири болганды. Озган заманны кесаматчылары ол шартны кемчиликке санагандыла. Алай табийгыат болумлагы эс буруу окыуучуну сюжет ыздан ажашдырмаганды, жаз тилге айланып, чыгярманы эстетика жанындан кючлендиргенди. Теммоланы Хамитни «Рамазан» деген повестини юзюклерин окыганда, анга бюгюн тынгылы ийнанаса. Жазыучу заман тохдашдырган терелени бузмай, табийгыат суратлау мадар бла тири хайырланнганды. Юлгюге айтханда: *«Кёкде жулдузла бир бирлерине ышарып кыарай эдиле. Бир бирлерине кыонакыга баргянча, узун сары ызыкыла кыоюп уча эдиле. Таракы-таракы кыаяланы, ёре жухланы, сыйдам аркыа сыртланы артларындан жылытырап кыарай эдиле. Бугыйлени, чыранланы суулары да, кеслерини тохтамай эшитдириучю жырларына тюрю-тюрю макыамла берип, шорхулдап бара эдиле. Минги тауну жанындан ургян аяз кёкге чыгыа келген булутланы кесини ичинде эритип, тас этип кыоя эди.*

Бир кесекден толган айны жарыгы бийиклени тейпелерин жарытып, юслерине сары кийим кийдирип тебиреди. Айны жарыгы Рамазанны ыстауаты бла бирге кесини ичине жыйды...» [Теммоев 2000].

Дагыда: *«Тангы жарыгы кыаяланы башларына жетип ышартды, бир кесекден Минги Тауну башына кюн жетип, кюмюшню алтын суугыа боягянча, кыарап тоймазча ариу тюрсюню этди. Андан да энишге салына, кыалган тауланы да башларына кюн кесини ариу, тоду жарыгыын берип, акы бармакылагы алтын оймакыла сукыганча этди»* [Теммоев 2000]. Быллай юлгюле жазыучуну «хат» энчилигин, суратлау сезюню жютюлюгюн, аны сезим байлыгы, дуниягы кез кыарамы жарык болганын да кергюзтедиле.

Повестини баш жигити сегизжыллык ёксюз жашчыкы Рамазанды. Аны кыдары Хочуланы Салихни «Сафар бла революция» деген хапарыны жигити Сафарны кыдарына ушайды: экиси да жалчылыкны азабын сынаган сабийледиле. Ёксюзлюк, жалангачлык, зорлук, артыкылык сабийликке келишмеген затладыла. Болсада аладыла Рамазанча, Сафарчаланы сабий дунияларын ажымлы, мутхуз этгенле. Хочуланы Салихни жигити класс душманны керюп болмай, дерт алыргыа итине эсе, Рамазанчык алыкын аллай оюмладан узакды. Сынаган кыйынлыкларыны сылтаун жашчыкы жаланда ёксюзлюгюнде кереди. *«Ол (Токыболат бий – С.А.) мени атам, амам болмай ёксюз кыалганым ючюн артыкылык эте болур», – деп ахтынады жашчыкы»* [Теммоев 2000]. Алай кюйсюзлюкню сылтауу заман туудургян тенгсизликдеди. Рамазанны юрегинде аз-аздан азатлыкыга итинген сезим айныйды. Аны тынгылы ачыклар муратда жазыучу кыра кыушну бла кыарыусуз жумарукыну араларында кюрешни кергюзтеди, аланы сыфатларыны юсю бла жигитлерини жашауларын, кылыклары ачыкларгыа итинеди. *«Рамазан, элгенерек да болуп, ёрге кыараганда, бир уллу кыра кыуш хуна чауулну ичинден бир жумарукыну тюклерин боран этдирип, жытю, гылжы тырнаклары кыабыргыаларына беклеп, кыарын тюбюне кыысып, жыыйып, кетюрюп чегетге учду. Ол ариу кыанатлыкыкны ол огыурсуз кыушну зорлук, жыртыучу тырнакларыны ичинде бир затдан да болушлук болмай, титиреп, буюгып баргянын кергенде, Рамазан Токыболат аны кыалай кыйнагянын, сыйсызлагянын, хакыын ашагянын, дагыда кесине жетген кей кыйынлыкылары эсине тюшюрдю.*

Жалчы жашчыкы бу саггышлагъа кёл ийип, жумарукъну сермеген кѳуш ол насыпсызны кѳалайда чачарыкѳды деп, чегетге кѳарап бир талай турду. Ол кѳолайсыз жумарукъну жыртыучу огѳурсуз кѳушну тырнакѳларындан ычхындырып, ариу таулада, жумушакѳ татыулу ёрюшлю, хычыуун сериуюнлю зыгѳыр этеклеринде эркинлик жашауда ёмюрюн азатлыкѳ болумгѳа салыргѳа бек суйгенлей кѳалды» [Темноев 2000]. Адамланы бла чыпчыкѳланы кѳадарларын тенглешдириу чыгѳарманы мурдорун кѳурагѳан класс келишиусюзлук бла байламдыды, ол суратлау чюйреликни кючлендиреди.

Теммоланы Хамит, аны тѳлпосюню келечилери Будайланы Азрет, Улбашланы Ахмадия, Хочуланы Салих, Гуртуланы Берг, Этезланы Омар эм башхала, илмуда белгиленнгенича, суратлау ишлерин халкѳ чыгѳармачылыкѳны тѳрелерине кѳре кѳурагѳандыла, ол болум а жазма адабиятны айныууна уллу себеплик этгенди [Сарбашева, Узденова 2016: 39]. Болсада, биринчи жазылгѳган хапарла, назмула кемчиликледен азат болмагѳандыла: чакѳырыулукѳ, насийхатчылыкѳ, саясатчылыкѳ, хорлагѳан социализмни ниет излемине сыйыныу чыгѳармачылыкѳ жорукѳланы бузгѳандыла, лирикалыкѳны «тунчукѳдургѳандыла». Жашауда болгѳан тарых-жамауат тюрлениуле адабиятны кеслерини борчларына (бек биринчиден, окѳуу эм жарыкѳландырыуу бла байламлы) бойсундургѳандыла [Сарбашева 2016: 21]. Белгиленнген шартла суратлау сѳзге усталаны фахмуларын эниш этмегендиле. Аланы чыгѳармаларында совет власть кѳурагѳан жашауну суратлау оюмлауда жангы сезимле да туугѳандыла. «Ол жылладагѳы назмулада жангы ниетлени жыйыу, ариу кѳылыкѳгѳа юйретиу алыкѳа кѳарыусуз амалла бла бардырылады, – авторла адамны хар кюнде не этерге кереклисин белгиле жорукѳла бла чеклерге кюрешедиле. Алай болгѳанлыкѳгѳа да, назмулада жангылыкѳ сезилип турады» [Урусбиева 1981: 110].

Сагѳынылгѳан кемчиликледен азат болуп, чыгѳармачылыкѳн айныгырча, Теммоланы Хамитге заман, аны бла бирге уа сынау да керек эди. Белгилисича, XX ёмюрню 30-чу жыллары огѳурсуз жылла болгѳандыла, адамла да кѳп азап сынагѳандыла. «1930 жылланы эки бети бар эди. Бир бети – халкѳланы итиндирген жарыкѳ эди, огѳурлу, берекет, кѳарындашлыкѳ, шуѳхлукѳ тежеген. Башха бети – кѳара эди, кюйсюз, огѳурсуз, адамланы, миллетлени шош кѳапхан, – ол халкѳладан жашырын эди, аны кѳпле кѳралмагѳандыла» [Толгуров 2000: 51].

Кѳыралны кюйсюз, зорлукѳ жорукѳларыны хатасындан, жарсыугѳа, Теммоланы Хамитни жашау жолу замансыз юзюлген эди. Жаш назмучу 1937 жылда жалгѳан дау бла ажымлы жоюлгѳанды, «кезиусюз ёчюлген жулдузланы» санына тюшгенди. 1958 жылда аны терслиги болмагѳаны (реабилитация этилип) тохташдырылгѳанды.

Кѳулийланы Кѳайсын «Беш жулдуз» деген назму циклинде тамата кѳалам нѳгерини бушуулу кѳадарына атап мудахлыкѳ бийлеген тизгинлени жазгѳан эди:

*Алай жеталмадынг келлик кюнлеге,
Уллу сѳз-тил жетди сени ызынгдан,
Тенг болдунг кѳазауатда ёлгенлеге,
Жолда окѳ тийгенлей тау ауузунда!..*

*Сен да тау аузунда кетип баргѳанлай,
Жашил, жаш кюнлеринге да кѳууана,
Иги умутларынг алда тургѳанлай,
Жарты жолода тѳгюлдю таза кѳанынг [Кулиев 1980; 72].*

Теммоланы Хамитни «Хорлауланы жырлары» деген жангыз назму китабы экинчи кере 1959 жылда басмалангѳанды. Бюгюнлюкде жазычуну чыгѳармачылыкѳ хазнасы жангыдан «жашау сынарѳа», кѳара сѳз бла жазылгѳан чыгѳармалары да кѳошулуп, жыйымдыкѳ кѳураллыкѳ баямды. XXI ёмюрню окѳуучусу Хамитни суратлау иши бла жууукѳ танышып, малкѳар адабиятны айныууну ал атламларында кѳошумчулугѳуна тийишли багѳа бичерге борчлуду.

Источники и литература

1. Кулиев К. Учуп баргъан къанатлыла. Нальчик: Эльбрус, 1980. 128 б.
2. Мокъаланы Магомед. Жалгъан дау жойгъан поэт // Заман. 2000. 16-чы декабрь.
3. Сарбашева А. Теммоев Хамит // Писатели Кабардино-Балкарии (XIX – конец 80-х гг. XX в.) Биобиблиографический словарь. Нальчик: Эль-Фа, 2003. С. 336–335.
4. Сарбашева А.М., Узденова Ф.Т. К проблеме взаимодействия фольклора и литературы в современном литературоведческом дискурсе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Издательство Грамота, 2016. № 4–2 (58). С. 38–41.
5. Сарбашева А.М. Деактуализация духовного наследия на этапе становления балкарской литературы в начале XX века // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Издательство Грамота, 2016. № 5–1 (59). С. 21–23.
6. Теммоев Х. Хорлаулары жырлары. Нальчик: Къабарты-Малкър китаб басмасы, 1959. 96 б.
7. Теммоев Х. Рамазан // Заман. 2000. 19, 20 декабрь.
8. Тепеев А. Литература 20–30-х годов // Очерки истории балкарской литературы. Нальчик: Эльбрус, 1981. С. 92–126.
9. Толгъурланы Зейтун. Малкър литература. Нальчик: Эльбрус, 2000.
10. Урусбийланы Фатима. Хорлагъан социализмни литературасы // Малкър литератураны историясыны очерклер. Нальчик: Эльбрус, 1978. Б. 102–122.
11. Чеченланы Шамил. Суйген устазымы эсгере // Заман. 2000. 16-чы декабрь.

ХАМИТ ТЕММОЕВ И СТАНОВЛЕНИЕ БАЛКАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Сарбашева Алена Мустафаевна, доктор филологических наук, доцент, заведующая сектором карачаево-балкарской литературы Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), alenasarb@mail.ru

В статье рассматривается жизненный и творческий путь одного из представителей первой плеяды балкарских профессиональных писателей Хамида Теммоева. Отмечается его роль в становлении письменной словесности в начале XX века. Объектом внимания являются сборник стихов «Хорлаулары жырлары» («Песни побед»), отрывки из рукописи повести «Рамазан». Определяются идейно-художественные особенности произведений, в которых находят отражение характерные явления революционной эпохи.

Ключевые слова: Хамит Теммоев, творчество, балкарская литература, историческая эпоха.

KHAMIT TEMMOEV AND THE FORMATION OF BALKAR LITERATURE

Sarbasheva Alena Mustafaevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Head of the Sector of Karachai-Balkan Literature of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), alenasarb@mail.ru

The article examines the life and creative path of one of the representatives of the first galaxy of Balkar professional writers Khamid Temmoev. Its role in the formation of written literature at the beginning of the 20th century is noted. The object of attention is the collection of poems «Khorlaulany zhyrlary» («Songs of Victories»), excerpts from the manuscript of the story «Ramadan». The ideological and artistic features of the works, which reflect the characteristic phenomena of the revolutionary era, are determined.

Keywords: Khamit Temmoev, creativity, Balkar literature, historical era.

DOI: 10.31007/2306-5826-2021-1-48-69-73